

Ю. І. Блажчук

(Умань)

ПРІЗВИЩА УМАНЩИНИ, МОТИВОВАНІ ТОПОНІМАМИ ТА ЕТНОНІМАМИ

Аналізуючи та порівнюючи різні мікросистеми ономастики, можна виявити закономірні зв'язки між ними, що допомагає з'ясувати етимологію тієї чи іншої назви. Про зацікавленість вчених-ономастів лексичною та словотвірною структурою різних розрядів власних назв свідчать численні ономастичні розвідки вітчизняних мовознавців: О. А. Купчинського «Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. Географічні назви на -ичі»¹, Л. Т. Масенко «Українські імена і прізвища»², С. Є. Панцьо «Антропонімія Лемківщини»³, М. Л. Худаша і М. О. Демчук «Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімії утворення)»⁴, В. В. Лучика «Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя»⁵, В. П. Шульгача «Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник»⁶, С. О. Вербича «Карпатська оронімія в контексті слов'янської історії регіону»⁷ та ін. Засвідчено і стабільні зв'язки антропонімів та топонімів⁸. Мета нашого дослідження — з'ясувати лексико-семантичні особливості твірних основ уманських антропонімів відтопонімного та відетнонімного походження.

Відтопонімі прізвища Уманщини переважно (83,96 % від загальної кількості відойконімічних прізвищ регіону) представлені відойконімічними утвореннями на -ськ(ий), -цьк(ий), -зьк(ий) (по суті, це антропонімізовані ад'ектоніми). В основах цього типу антропонімів лежать назви населених пунктів Черкащини й інших регіонів України; також виявлено декілька прізвищ, що походять від назв населених пунктів Польщі та Росії.

Деривати, мотивовані прикметниками, які вказують на територіальне походження першого денотата із суфіксом **-ськ**, за своїм походженням дуже давні, вони виникли приблизно в XIV – XV ст.⁹ М. Л. Худаш зазначає, що «є численні докази того, що назви представників феодальної верхівки на **-ськ-ий**, **-цьк-ий**, **-зьк-ий**, особливо у XIV–XVI ст., у більшості випадків — це назви за певним населеним пунктом, що був місцем проживання князя і тому вважався центром феодального володіння, а такі назви у представників соціальних низів та середніх станів у більшості прямо вказували на місце їхнього походження»¹⁰. Деякі прізвища на **-ськ-ий**, **-цьк-ий**, **-зьк-ий** утворювалися від основ, поширених іменними суфіксами **-ов (-ів)**, **-ев (-ів)**, **-ин**: *Вільчинський* (м. Вільча Кв.), *Вітковський* (с. Вітки Пл.), *Тіховський* (с. Тихе Днп., Зп., Рв., Хрк.).

На підставі локалізації мотивуючих основ можна виділити 5 груп відтопонімних прізвищ.

1. Прізвища, мотивовані назвами населених пунктів Черкащини (всього 6 основ): *Русаловський* (с. Русалівка), *Стебловський* (м. Стеблів Чрк.), *Тарнавський*, *Тарнауский* [с. Тарнава; пор. ще Тарнавка Тр., Льв.; м. Тарнов, Польща (ССМ 2, 422)], *Текуцький* (с. Текуча Чрк.), *Терлецький* (с. Терлиця).

2. Прізвища, мотивовані назвами населених пунктів суміжних областей (всього 25 основ): *Бакалинський* (с. Бакали Кв.), *Балаховський* (с. Балахівка Крв.), *Богуславський* (м. Богуслав Кв.), *Браславський* (смт Брацлав Вн.), *Варшійський* (с. Варшиця Вн.), *Вінницький*, *Віницький* (м. Вінниця), *Вітковський* (с. Вітки Пл.), *Воловодівський* (с. Воловодівка Вн.), *Волошанівський*, *Волошановський* (с. Волошанівка Кв.), *Дзвониский* (с. Дзвониха Вн.), *Духніцький* (< ? с. Душне Крв.), *Метановський*, *Метанівський* (с. Метанівка Вн.), *Оратівський*, *Оратовський* (смт Оратів Вн.), *Полтавський* (м. Полтава), *Сідавський* (с. Сідава Вн.), *Слобідський* (с. Слобідка Вн.), *Стояновський* (с. Стоянівка Крв.), *Теплицький* (смт Теплик Вн.), *Тульчинський* (м. Тульчин Вн.), *Улановський* (смт Уланів Вн.; с. Уланівка Вн.), *Шаргородський* (м. Шаргород Вн.).

3. Прізвища, мотивовані назвами населених пунктів віддалених областей (всього 23 основи): *Блонський* (с. Блонське Од.), *Бобровський* (с. Боброве Лг.; с. Бобров Дн.), *Вістовський* (с. Вістова ІФ.), *Вовчанський* (с. Вовче Льв.; с. Вовчанськ Хрк.; с. Вовчанське Зп.), *Галуцький* (1. < ? *Галицький* < м. Галич; 2. < *Галь* < *Гал[имирь]*; *Гал[актионь]*; 3. < *Гал[ина]*), *Добровольський* (с. Добровольське Мк.), *Добрянський* (с. Добрянське Зк., См.), *Запрутський* (с. Запруття ІФ.), *Крижанівсь-*

кий (с. Крижанівка Од.), *Кримінський* (м. Кримне Лг.), *Кульбіїцький* (с. Кульбίδα Тр.), *Левковський* (с. Левків Жт.), *Любарський* (м. Любар Жт.), *Муравський* (с. Муравка Днп.), *Ніжненський*, *Ніжинський* (м. Ніжин Чрг.; с. Ніжинське Крм.), *Почапський* (с. Почапки Рв.), *Савранський* (м. Саврань Од.), *Сарницький* (с. Сарники ІФ.), *Смолявський* (с. Смолява Вл.), *Сумський* (м. Суми), *Чорнобайський* (м. Чорнобаї Хрк.), *Шатковський* (с. Шатківка Лг.), *Шуманський* (с. Шумани Днп.).

4. Прізвища, мотивовані назвами населених пунктів, що знаходяться за межами сучасної України (2 основи): *Варшавський* (м. Варшава, Польща), *Самарський* (м. Самара, Росія; пор. також с. Самара См.).

5. Прізвища, мотивовані декількома можливими назвами поселень (33 основи): *Балинський* (с. Балин Хм., Вн.), *Балковський* (с. Балки Вн., Хм., Зп.; с. Балка Од.; с. Балкове Зп.), *Бирлівський* (с. Бирлівка Чрк., Вн.), *Білопольський* (с. Білопілья Вн., См.), *Буковський* (с. Букове Зк., ІФ.), *Бурковецький* (с. Бурківці Жт., Кв.), *Вишневецький*, *Вишнівський* (с. Вишневе Хрк., Жт., Мк., Днп., Зп., Лг., Од., Пл., Сум., Хм., Хрс., Чрг.; м. Вишневе Кв.), *Вільчинський* (м. Вільча Кв.; с. Вільча, Хрк.), *Волицький* (с. Волиця Вл., Жт., Кв., Ль., Тр., Хм.), *Волосовський* (с. Волосів Жт., ІФ.), *Гайворонський* (сmt Гайворон Кв., Крв., Чрг.), *Громадський* (с. Громадське Вн., Крв.), *Добрянський* (с. Добрянське См., Зк.), *Збаражівецький* (м. Збараж Вн., Тр.), *Золотницький* (с. Золотницьке Днп., Крв., Чрг.), *Кам'янецький* (с. Кам'яниця Зк., Рв.), *Кожухівський* (с. Кожухівка Жт., Кв., с. Кожухів Вн.), *Кодацький* (м. Кодак Кв., Днп.), *Літинський*, *Літинський* (м. Літин Вн., с. Літин Вл.), *Маньковський* (сmt Маньківка Чрк.; с. Маньківка Вн.), *Ободовський* (с. Ободівка Вн., Жт.), *Одайський* (с. Одай Чрк.; с. Одаї ІФ.), *Островський* (с. Острів Жт., ІФ., Кв., Ль., Рв., Тр.), *Рахнівський* (с. Рахнівка Вн., Хм.; с. Рахни Вн.), *Селецький* (с. Селець Вл., Жт., ІФ., Рв.), *Синявський* (с. Синявка Вл., Чрк.; с. Синява Кв.), *Соболівський* (с. Соболівка Вн., Кв., Чрк.), *Соколівський* (с. Соколівка Чрк., Кв.), *Сосновський* (с. Соснівка Вн., Кв.), *Тиховський* (с. Тихе Днп., Зп., Рв., Хрк.), *Черняхівський* (с. Черняхівка Кв., Крв.; с. Черняхів Рв.).

Прізвища *Булеховець* (с. Булахів Чрг.), *Грежинець* [Грежани — назва села у Київській землі (ССМ 1, 26)], *Коденець* (с. Кодня Жт.), *Уманець* (м. Умань Чрк.), *Харковець* (м. Харків), *Херсонець* (м. Херсон) творяться за допомогою суфікса *-ець* — найпродуктивнішого катойконімного афікса в українській та в інших слов'янських мовах (болгарській, словенській, сербохорватській)¹¹.

Нааявність прізвищ *Слободяник*, *Уманчик* — це ще одне свідчення того, що катойконіми залучалися для додаткової до імені ідентифікації особи.

Зафіксовані й антропоніми, які співзвучні з топонімами (так звані прізвища-іменники): *Байрак* (с. Байрак Пл., См.), *Чорнобай* (м. Чорнобай Хрк.; с. Чорнобаї Пл.). Первісно такі назви виписки, мабуть, від описових іменувань¹².

В окремих випадках важко визначити, звідки прийшов посій конкретного відойконімного прізвища, через те що деякі села зникли або в їхній назві відбулися зміни; крім того, на території України побутують численні омонімічні ойконіми. Наприклад, прізвище *Вишневський* в основі своїй має прикметник *вишневський*, що вказує на вихідця із села *Вишневе*. Село з такою назвою можна знайти майже в кожній області України, а на Київщині існує навіть місто *Вишневе*. Подібних прикладів існує чимало.

Гідроніми також були джерельною базою для прізвищ Уманщини (виявлено 12 основ): *Берендій* (потік Берендей; с. Розтоки Зк.), *Бернадський* (р. Бернадка; смт Демидівка Рв.), *Бобошко* (с. ? р. Бобошка; с. Криштопівка Вн.), *Буженко* (р. Буг), *Валявський* (р. Валява; с. Валява Чрк.), *Вішка* (р. Вішка Жт.¹³), *Волобуєв* (с. ? р. Волобієва, л. рук. Дніпра), *Донських*, *Дунай*, *Дунаєнко*, *Случ* [Случ — річка у Волинській землі (ССМ 2, 358)], *Росоха* (р. Росоха, л. пр. Дніпра¹⁴).

Через відсутність усталених засобів ідентифікації особи одним з основних джерел виникнення прізвищ ставало походження або місце попереднього проживання основоположника роду. Як зауважує Ю. К. Редько, всіх цікавило, крім імені людини, звідки вона прибула. Визначення «полтавець» чи «волиняк» переходило на дітей і дальших нащадків, хоч би вони народилися на новому місці проживання, воно ставало їх прізвиськом, а пізніше і родовим прізвищем¹⁵. Особливо багато таких прізвищ з'явилося в XVI – XVII століттях у селян-втікачів. Потрапляючи на Січ, вони записувалися в козацькі курені під іншими прізвищами, за основу яких брали назви своїх рідних міст і сіл. Сьогодні прізвища, що мотивовані географічними назвами, поширені по всій території України.

Частина прізвищ цього типу не походить від назви конкретного населеного пункту, а вказує на певну етнічну групу, розселену на більшій чи меншій території. Історія кожного народу не ізольована, відбуваються постійні контакти з іншими етносами. Такі міжетнічні контакти на різних історичних етапах характеризуються неоднаковою інтенсивністю. Причина виникнення відетнонімних прізвищ — міграція людей з однієї етнічної території на іншу, тому найменування за етнічними ознаками часто застосовувалося до приходьків¹⁶. У деяких народів Європи був звичай надавати новонародженим хрес-

ні імена у вигляді етнонімів на знак симпатії чи поваги до певного народу.

Семантичний аналіз основ прізвищ Уманщини виявив такі відетнонімі утворення: *Басараб*, *Басарабов*, *Бесараб* [етнонім походить від волооського **Цара Басарабська** — ‘земля волооського (румунсько-го) князя **Басараба**’ (ім’я тюркського походження — від імені половецького князя Басараба¹⁷), пор. із значенням фрази *йти на Басарабію* ‘бути волоцюгою’ (Грінченко 1, 31)], *Бойко*, *Бойченко*, *Бойчук* [етноніма *бойко*; пор. *Бойко* < *Бой* < *Бои*[слав] і под., де *бои*- означає ‘битва’¹⁸ чи діал. *бойко* ‘забіяка’ (ЕСУМ 1, 186)], *Венгрук*, *Волошенюк*, *Волошанюк*, *Волошинський* (< етноніма *волох*; пор. с. *Волошине* Жт.), *Волощук* (< етноніма *волох*; пор. с. *Волоща* Льв.), *Волошин* (< *волошин* ‘волох’; волохами називали румунів і частково молдаван, які заселяли деякі райони на сході слов’янських земель), *Карачун* < *Карач-ун* ‘карачкуватий, розкарячений’¹⁹, *Коломиць*, *Коломієць* [*коломиць* ‘житель Коломийської округи; хто добуве сіль’ (Грінченко 2, 271)], *Литвин*, *Литвищенко*, *Литвишок*, *Літвін*, *Литовець*, *Літовець* (*литвинами* називали білорусів, які входили до складу Великого князівства Литовського. Справжніх литовців на українських і білоруських землях було небагато, тому іноді українців із північних земель також називали литвинами), *Ляховський* (пор. с. *Ляхів* Пл.), *Мазур*, *Мазуренко*, *Мазуркевич* (< *мазур* ‘етнічна група поляків, що живуть у Мазовії’, ‘танець’, ‘горобець польовий’, ‘бруднуля’; ЕСУМ 3, 358), *Москаленко*, *Москалець*, *Москалюк*, *Поліщук*, *Поліщученко* (житель *Полісся*), *Поляк*, *Поляков*, *Полях*, *Прус* [< *прус* ‘житель Прусії’; пор. *прус* ‘комаха прусак’ (Грінченко 3, 493)], *Румен*, *Руснак* [< *русак* ‘русин, малорос’ (Грінченко 4, 88)], *Сербин*, *Суржко* [< ? *суржик* ‘людина змішаної раси’ (Грінченко 4, 231)], *Татаркін*, *Татарніков*, *Татарчук*, *Турков*, *Турковський* *Турчин*, *Турчанов*, *Циганенко*, *Циганков*, *Циганов*, *Циганок*, *Циганчук*, *Циганюк*, *Черкес*, *Черкасов* (черкесами, черкасами певний час (XVI—XVII ст.) називали козаків, а також тих, хто побував на Кавказі і повернувся звідти²⁰), *Чеховський* (< етноніма *чех*; пор. ще *Č[etolub]*, *Č[etrad]*²¹), *Швед*. Потрібно відзначити, що подібними назвами не обов’язково іменували представників тієї чи іншої національності: так могли називати людей, які коли-небудь побували в певній країні.

Умовно зарахуємо в цю групу антропоніми *Асесв*, *Асеев* (*асей* ‘іноземець, особливо англієць’²²), які не вказують на належність жителя до певної території, проте яскраво свідчать, що денотат — іноземець.

Таким чином, проаналізована група прізвищ — це цінне джерело інформації про історичну демографію регіону, оскільки вона ілюструє внутрішні та зовнішні міграційні процеси, які тут відбувалися.

- ¹ *Купчинський О. А.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (Географічні назви на *-ичі*). К., 1981.
- ² *Масенко Л. Т.* Українські імена і прізвища. К., 1990.
- ³ *Панцьо С. Є.* Антропонімія Лемківщини. Тернопіль, 1995.
- ⁴ *Худащ М. Л., Демчук М. О.* Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімії утворення). К., 1991.
- ⁵ *Лучик В. В.* Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. Кіровоград, 1999.
- ⁶ *Шульгач В. П.* Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. К., 2001.
- ⁷ *Вербиш С. О.* Карпатська оронімія в контексті слов'янської історії регіону // Студії з ономастики та етимології. 2005 / Відп. ред. В. П. Шульгач. К., 2005. С. 16–23.
- ⁸ *Панцьо С. Є.* Прізвища на *-ський* в антропонімії Лемківщини // Слов'янська ономастика. Ужгород, 1998. С. 180–187; *Абдула Ю. А.* Антропоніми як джерело творення ойконімів Харківщини XVII—XVIII ст. // Актуальні питання антропонімії: 36. м-лів наук. читань пам'яті Ю. К. Редька / Відп. ред. І. В. Єфименко. К., 2005. С. 17–25; *Котович В. В.* Відантропонімії ойконіми Перемишлянщини (характеристика базових назв) // Там само. С. 117–123.
- ⁹ *Неділько О. Д.* Про утворення українських прізвищ // Українська мова та література в школі. 1967. № 9. С. 19.
- ¹⁰ *Худащ М. Л.* З історії української антропонімії. К., 1977. С. 138.
- ¹¹ *Горпиниш В. О.* Назви жителів в українській мові (питання словотвору, слововживання та нормування). К., 1979. С. 31.
- ¹² *Близиок Б. Б.* Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку: Дис. ... канд. філол. наук. Львів, 1997. С. 94.
- ¹³ *Словник гідронімів України.* К., 1979. С. 112.
- ¹⁴ *Ялико М. Т.* Топонімічний словник-довідник Української РСР. К., 1973. С. 126.
- ¹⁵ *Редько Ю. К.* Довідник українських прізвищ. К., 1969. С. 23.
- ¹⁶ *Чучка П. П.* Закарпатські відетнонімії прізвища // Питання сучасної ономастики. К., 1976. С. 127.
- ¹⁷ *Коваль А. П.* Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. К., 2001. С. 123.
- ¹⁸ *Худащ М. Л.* Питання походження етноніма «лемки» // Мовознавство. 1985. № 6. С. 45–52.
- ¹⁹ *Фаріон І.* Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини кінця XVIII ст. — поч. XIX ст. (З етимологічним словником). Львів, 2001. С. 202.
- ²⁰ *Коваль А. П.* Зазнач. праця. С. 135–136.
- ²¹ *Фаріон І.* Зазнач. праця. С. 309.
- ²² *Словарь русских народных говоров / Отв. ред. Ф. П. Филин.* М.; Л., 1965. Вып. 1. С. 283.

Скорочення

- Грінченко — Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. К., 1907–1909. Т. 1–4.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Відп. ред. О. С. Мельничук. К., 1983–2003. Т. I–IV.
- ССМ — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Ред. Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. К., 1977. Т. 1–2.

Скорочення назв областей

- Вл. — Волинська
- Вн. — Вінницька
- Дн. — Дніпропетровська
- Днц. — Донецька
- Жт. — Житомирська
- Зк. — Закарпатська
- ІФ. — Івано-Франківська
- Кв. — Київська
- Крв. — Кіровоградська
- Крм. — АР Крим
- Лв. — Львівська
- Мк. — Миколаївська
- Од. — Одеська
- Пл. — Полтавська
- Рв. — Рівненська
- См. — Сумська
- Тр. — Тернопільська
- Хм. — Хмельницька
- Хрс. — Херсонська
- Чрг. — Чернігівська
- Чрк. — Черкаська